

studenten in het verzet hun leven verlaten. Ten aanzien van het falen van de senaat die ook na de oorlog maar schroomvallig tot een erkenning van fouten kwam, wijst Baudet op het in dit gremium bestaande a-politieke pragmatisme. Het komt mij voor dat er een evenzeer belangrijk element van aanpassing, die uit de maatschappelijke stijging en erkenning was voortgevloeid, mede een rol in speelde. Wat hier in ieder geval vaststaat, is dat de auteur Delft met zijn uitvoerige oorlogsverslag, dat toch eens in de details gedaan moest worden, een dienst heeft bewezen in wat als een verwerking van het verleden mag gelden.

Van 1945 tot het aangrenzende verleden is het Delftse relaas van de worsteling in en met het wetenschappelijk onderwijs een moeilijke opgave die Baudet tot een goed einde brengt. Voor de samenstelling van deel II heeft hij zich laten bijstaan door H. J. A. Duparc en J. H. Makkink die daarmee bijdroegen een groot boek na een lange weg te perfectioneren. Aan het eind ervan past de constatering dat er meer in Delft is dan we wisten en de verheffing tot universiteit althans hier terecht is geweest.

Joh. de Vries

G. Abma, J. de Bruijn, *ed.*, *Hoedemaker herdacht* (Passage IV; Baarn: Ten Have, 1989, 300 blz., f35,-, ISBN 90 259 4414 0).

In het eerste decennium van het bestaan van het CDA zijn krampachtige pogingen ondernomen om de partij diep in het verleden te laten wortelen. Figuren als de katholiek Ruys de Beerenbrouck en de antirevolutionair Gerbrandy werden zonder veel omhaal tot peetvaders of althans tot belangrijke voorlopers verklaard. De hervormde theoloog Ph. J. Hoedemakers (1839-1910), wiens 150ste geboortedag in 1989 is gevierd met een bundel en een studiedag, lijkt op het eerste oog vanwege zijn belijdenis 'voor heel het volk' gemakkelijk te kunnen worden ingepast in de CDA-portretgalerij. Vooral in christelijk-historische kring is er altijd sprake geweest van een zekere Hoedemaker-traditie en met een beetje goede wil zou men die in het CDA kunnen zien voortgezet worden door de christelijk-historische inbreng. Bij de aanbidding van de bundel noemde één van de redacteuren Hoedemaker nog net geen voorvader, maar dan toch wel één van de geestelijke erflaters van het CDA, een kwalificatie die H. Eversdijk, aan wie als vice-voorzitter van de CDA-fractie in de Tweede Kamer — van christelijk-historischen huize! — het eerste exemplaar werd aangeboden, zich maar wat graag liet aanleunen. Ook in de bundel zelf komt men passages tegen waarin Hoedemaker naar het CDA wordt toegebogen. Zo vergelijkt A. Postma Hoedemakers program van grondwetsherziening uit 1901 met het CDA-programma van uitgangspunten om in een aantal gevallen een grote mate van overeenstemming vast te stellen (men zou ook kunnen zeggen: te construeren). Zijn bijdrage maakt echter duidelijk, hoezeer men met hetzelfde gemak heel wat verschillen van opvatting naar voren zou kunnen halen om vervolgens te beredeneren waarom Hoedemaker juist geen plaats in de geschiedenis van het CDA verdient.

Gelukkig geven de meeste auteurs zich niet over aan dit soort gebruik en misbruik van het verleden. De bundel bevat vijftien opstellen van theologen en historici, waarin Hoedemakers theologische, kerkelijke en politieke opvattingen en activiteiten in de context van zijn tijd worden beschreven en geanalyseerd. Dit gebeurt wel overdadig, want ook hier doet zich het bij dit soort gelegenheidspublicaties nauwelijks te beheersen probleem van de herhaling en de overlapping voor. Vooral Hoedemakers opstelling in de Doleantiekwestie (1886-1887) met de daaruit voortvloeiende breuk met de Vrije Universiteit en Abraham Kuiper en zijn bestrijding van de neutrale staat zijn thema's die door diverse auteurs ter sprake worden gebracht zonder dat hun visies uiteenlopen.

Hoedemaker was voor alles een theoloog en een predikant met vastomlijnde denkbelden die

hem een dusdanige waas op de ogen bezorgden dat hij de weerbarstigheden van het praktische leven maar moeilijk kon waarnemen. Hij dacht en predikte vanuit het romantische ideaal van Nederland als protestantse natie, over het heil waarvan in eerste instantie niet de staat, maar de hervormde kerk moest waken. Alleen de kerk kon getuigen van de waarheid van Godswege. De publieke uitlegging van Gods Woord was daarom aan de kerk voorbehouden en de overheid had zich als dienaar van Gods daarnaar te voegen. In Hoedemakers ogen dreef de negentiende-eeuwse staat steeds verder af van wat zij naar zijn opvatting moest zijn: een 'staat met den Bijbel'. De scheiding tussen kerk en staat, het loslaten van art. 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis, de parlementaire democratie met het algemeen kiesrecht, het bijzonder onderwijs, de antithese-politiek, de coalitie met de rooms-katholieken, het streven naar politieke invloed door middel van partijvorming, dit alles vond bij Hoedemaker felle bestrijding, omdat voor hem daarin de oorzaken van de ondermijning van de rechtmatige plaats van de kerk in het organisme van de staat lagen. Een tweede leidmotief in zijn leven — eigenlijk het voornaamste — was de kerkelijke kwestie zelf. De ontwikkelingen in de hervormde kerk baarden hem grote zorgen. Hij zag overal ernstig verval en hij vreesde dat de kerk weldra volledig uit het volksleven teruggedrongen zou zijn. De remedie bestond voor hem niet in afscheiding, waarvoor uiteindelijk Kuiper koos, maar in reorganisatie en reformatie.

De rechtlijnigheid van opvatting maakte Hoedemaker ongeschikt voor politieke ambten of voor een rol in de praktische politiek. Hij heeft zoiets ook nooit geambieerd. Als man van principes zou hij in de politiek volkomen gefrustreerd zijn geraakt. In de Doleantiebeweging ging zijn sympathie weliswaar uit naar de gereformeerde critici van de synodale organisatie, maar de uittocht van de dolerenden uit de hervormde kerk kon hij niet meemaken. Dat vond hij een ramp voor de kerk en toen de Vrije Universiteit zich wel aan de kant van de dolerenden schaarde, trok hij de consequenties en diende hij zijn ontslag in als hoogleraar. Dit ambt had hij bij de oprichting van de universiteit in 1880 met overtuiging aanvaard, omdat hij de Vrije Universiteit ondanks Kuypers gedrijf met de 'sovereiniteit in eigen kring' toen nog beschouwde als een instelling van waarlijk nationaal karakter met als voornaamste taakstelling: de herkerstening van de natie. Met de uitkomst van de Doleantiebeweging was dat definitief over. Hoedemaker keerde terug naar het bestaan als predikant. Als dominee kon hij naar hartelust zijn beginselen uitdragen zonder zich te hoeven bekommeren om de concrete uitwerking en toepassing. Dat liet hij graag over aan anderen, die hij dan wel als adviseur bijstond. Hoedemaker werd echter steeds meer een ongevraagde adviseur, omdat het hem ontbrak aan de lenigheid om een brug te slaan tussen zijn idealen en de politieke en maatschappelijke realiteit.

Degenen die de doorwerking van Hoedemakers ideeëngoed in de Nederlandse politiek via de CHU naar het CDA doortrekken, zullen niet aangenaam getroffen zijn door de opmerking van G. Abma in zijn opstel over 'Hoedemaker en de politiek' dat Hoedemakers invloed nog het meest is aan te treffen in de Staatkundig Gereformeerde Partij en de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij. En als men bij Th. B. F. M. Brinkel ('Hoedemaker en de katholieken in de Nederlandse politiek') leest dat Hoedemaker aan niet-protestanten een tweederangspositie toekende en katholieken in het bijzonder als niet helemaal te vertrouwen staatsburgers bejegende, dan dringt zich uit deze overigens boeiende bundel de conclusie op dat het CDA er maar beter aan doet zijn portrettengalerij voor deze gedreven hervormde theoloog gesloten te houden.

Ch. A. J. van Koppen, *De geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Dissertatie Utrecht 1992; Wormen Inmerc, 1992, 320 blz., f49,50, ISBN 90 6611 242 5).

De dissertatie van Chris van Koppen over Abraham Kuyper en Zuid-Afrika is, zoals de auteur in het eerste hoofdstuk uiteenzet, voortgekomen uit de door hem opgevatte *Kritik eines Mythos*. Het betreft de mythe dat Kuyper 'van oudsher Duitsgezind' is geweest en de Nederlandse neutraliteitspolitiek wilde opgeven ten gunste van nauwere aansluiting bij Duitsland. Deze mythe is in de wereld gebracht door auteurs (J. A. van Hamel en A. S. de Leeuw) die de antirevolutionaire voorman niet gunstig gezind waren en heeft in de Nederlandse historiografie een zekere invloed gehad. Van Koppen weet al in zijn eerste hoofdstuk overtuigend duidelijk te maken dat Kuyper om zowel politieke als religieuze redenen een veel sterkere hang naar Engeland en de Verenigde Staten had. Voor de veronderstelling dat Kuyper toen hij kabinetsleider was (1901-1905) toenadering tot Duitsland zocht is onvoldoende bewijs. Van Koppen wijst er op dat geruchten hierover in diplomatieke kringen niet serieus werden genomen.

Ondanks het feit dat Kuyper de waarborg voor de democratisch-constitutionele vrijheden in de Duitse politiek miste — een gemis dat hij mede weet aan het Pruisische lutheranisme — voelde hij beslist sterke sympathieën voor Duitsland. Dat kwam het sterkst tot uitdrukking tijdens de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) en tijdens de eerste wereldoorlog. Waar kwam deze sympathie dan vandaan, indien Kuyper zich in wezen met Engeland verbonden voelde? Van Koppen zoekt het antwoord in Kuypers groeiende teleurstelling in 'de door hem als expansief en imperialistisch veroordeelde Engelse buitenlandse politiek' (24). Cruciaal hierin was het Engelse beleid in Zuid-Afrika tegen de omstreeks 1880 in Nederland herontdekte stamverwanten. Dit geeft het verhaal een wending en brengt Van Koppen op het belangrijke spoor van Kuypers opvattingen over de internationale politiek, toegespitst op de relatie tussen Nederland, Engeland en Zuid-Afrika.

Terloops merk ik hier op dat vanuit dit kader Kuypers sympathie voor Pruisen in 1870-1871 niet kan worden verklaard. De door hem — nogmaals: terecht — van de hand gewezen mythe betreft dus wel het 'Duitsgezind', maar niet het 'van oudsher'. Persoonlijk geloof ik dat Kuypers beslissende wending naar de door hem als calvinistisch voorgestelde 'democratisch-constitutionele' Angelsaksische wereld omstreeks 1872 onder invloed van Groen van Prinsterer — die hem Burke deed lezen! — plaatsvond.

Boeiend en helder beschrijft Van Koppen in zijn boek de verhouding tussen Boeren en Britten in Zuid-Afrika nadat de Kaapkolonie in 1806 in Engelse handen kwam. De geringe belangstelling in Nederland voor de na 1880 ineens zo hooggeroemde verre neven wordt door Van Koppen verbonden met de 'nationale identiteitscrisis' van Nederland gedurende een belangrijk deel van de negentiende eeuw. Kuyper was één van de weinigen bij wie reeds betrekkelijk vroeg een veranderende houding valt te constateren. Door de orthodoxe predikant F. Lion Cachet op Zuid-Afrika geattendeerd, nam Kuyper in 1877 dadelijk stelling tegen de annexatie van Transvaal door Engeland en speelde in 1881 een voornamelijk rol in de nationalistische agitatie ten gunste van de Boeren.

Het uitvoerigste hoofdstuk van het boek beschrijft Kuypers optreden in de jaren 1880-1884. Kuyper wilde niet alleen via de vooraanstaande Zuidafrikaan S. J. du Toit invloed uitoefenen op Transvaal, dat een Nederlands-calvinistisch stempel zou moeten krijgen, maar probeerde ook in Nederland zelf politieke munt te slaan uit de situatie door de ontwakende antirevolutionaire aanhang een 'spiegel in de verte' voor te houden. Van Koppen weet dit allemaal gedetailleerd uiteen te zetten. Ook de teleurstelling van Kuyper in de jaren na 1884 over zowel de politieke koers van zijn Boeren vrienden — die zich niet exclusief aan zijn opvattingen wilden binden — als over het imperialistische optreden van Engeland worden overtuigend geschilderd. De